

ХӨӨМЭЙ ХАМ ШИНЖИТ УРЛАГ БОЛОХ НЬ

Л.Хэрлэн¹

Дэлхийд гайхагдсан монгол хөөмэй бол дуун ухааны ай сав дахь өгүүлэхүйн эрхтний бүхий л чадамжийг шаардах авиагаар илэрхийлэгдэж байгаа урлагийн бие даасан нэгэн төрөл мөн. Тодотговол монгол туургатны ухамсарт үйл ажиллагаагаар бүтээгдсэн гоц гайхамшигт үзэгдэл “хүн хөгжим” бол хөөмэй.

Ахуй амьдралын болон гоо сайхны зайлшгүй эрэлт хэрэгцээгээ хангах шаардлагын улмаас хөөмэй үүсч хөгжих явцдаа аман зохиол, урлагийн болон хөгжмийн тодорхой төрлүүдтэй тухайлбал тууль, магтаал, ерөөл, үлгэр болон цуур, хуучир, морин хуур, аман хуур зэрэгтэй хамт өнөөг хүртэл уламжлан хөгжиж ирсэн байдаг.

1. Хөөмэй ардын аман яруу найрагтай холбогдох нь

Монголчуудын магтаал магтан дуулах сэтгэлгээтэй хамт аялгууг хөгжмийн зэмсэгтэй хамсран шүлгийн шад бүрийн дараа хоолой шахан хөөмэйн ая эгшиглэгээг нэмэн баяжуулдагаараа хөөмэй аман зохиолтой холбогдох учиртай юм.

Монгол туульчид тууль хайлахынхаа өмнө уул ус, байгалийн гоо үзэмжээ магтан дуулдаг сайхан заншилтай. Тэрхүү тууль, магтаалын ая аялгуунд уулын оройн салхи шуурганы исгэрэн, өвс ургамалын найган шуугих чимээг санагдуулсан дүрслэл олонтаа бий.

Өнөөдөр хүртэл монголчууд тууль магтаалыг хайлахдаа шахмал буюу хөөмэйн хархираатай өгүүлэхдээ нутаг нутагт өөр өөр төрлийн товшуур, хуур хөгжмүүдтэй хамсран хөгжимдөж ирсэн байдаг. Монгол хөөмэй нь суурь хархираан төрөл түүн дээрээ исгэрэх, хуухирах, үлгэр, тууль хайлах, шашин номын уншлага гоншилгон унших, тоо бүртгэлийг сампингийн цохилттой нийлүүлэн уянгалан дуудах, хийгээд захиа захидлыг уянгалуулан дуудах зэрэг мөн цуур хөгжимтэй хамсрах зэргээр олон үйлдлээр баялаг байдаг бол бусад үндэстэн ястанд энэ нь тийм ч арвин баялаг биш байх жишээтэй. Энэ нь нутаг усаа магтан дуулах явцдаа эгшиг аялгууг арвижуулах аливаа байгалийн дуу чимээг хөгжмийн зэмсэг, өгүүлэхүйн эрхтэнээр үлгэрлэн дүрслэх явцдаа өгүүлж байгаа өгүүлэмжээ бодитоор илэрхийлэхдээ хөгжмийн зэмсэг мөн хоолойн янз бүрийн авиа эгшиглэгээгээр тодотгодог.

Хөөмэйн урлаг байгалийн авиа чимээг үлгэрлэн үүсч гарсан гэдэг утгаараа монгол ардын аман зохиолд ч байгалийн дуу чимээг илэрхийлэх байдлаар хадгалагдан үлдсэн нь бий. Тухайлбал тууль магтаалуудыг хайлахдаа хөөмэйн ая аялгуутай хамран гүйцэтгэж иржээ. Түүнийгээ “Уулын оройн хөөмэй” ч гэж нэрлэх ёс байдаг бөгөөд иймэрхүү дүрслэл бүхий аялгуунд “Цаст уул алаг Алтайн шил”, “Алтайн магтаал”, “Хангайн магтаал”-ын ая аялгуу зэргийг дурдаж болно. Энэхүү уул ус, нутаг орныг магтсан шүлэгтэй хирнээ хоолойгоо шахан тоочин дуудах явцдаа туульч нарын хүүрнэн хайлахтай төстэй хөөмэйлэх аялгуу нь богинохон байсан бол 1930-1940 оны үест олны хүртээл болж нийтэд сонирхогдож эхэлсэн бөгөөд 1938 онд Тогоочийн Чулуун хөөмэйг нутгийн залууст зааж дэлгэрүүлсэ² гэдэг. /Тогоочийн хөвгүүд ах дүүсээрээ Хар-ус савын хөөмэйчид гэж алдаршсан хүмүүс байжээ / Энэ үед хөөмэй сонирхогч залуучууд бий болсон бөгөөд тэдний дотроос малчин С.Цэдээ хөөмэйлэх авьяас билгээрээ тодорч Д.Лувсаншаравын найруулга “Алтайн магтаал” дан найралдуунд хамтран хөөмэйлж, анх тайзнаа хөөмэйн урлагийг олонд эгшиглүүлэн таниулснаар хөөмэйлэх урлагт өвөрмөц шинэчлэл гаргасан бөгөөд хөөмэйн аялгуу урт болсны дээр ардын дууны аялгууг дагнан хөөмэйлж хэмнэл, хөдөлгөөн, төрөл зүйл нь баяжиж бие даасан урлаг болоход их ахиц болсон юм.

2. Хөөмэйлэхэд түргэн хэллэг, жороо үгний үүрэг

Монгол аман зохиолын зөвхөн сонгодог хэлбэр туульд хөөмэйн эгшиг авиа хадгалагдан үлдсэн гэж бас хэлж болохгүй. Аман зохиолын богино хэлбэрүүд ч хөөмэйн урлагийг хөгжүүлэхэд чухал үүргийг гүйцэтгэж ирсэн нь бий. Тэдгээрийн нэг болох жороо үг, зугаа үг нь сургамжтай дууриалтай зүйлийг өгүүлсэн байх төдийгүй хэл яриа хөгжүүлэх ардын аман зохиолын олон төрөл зүйл байдгийн нэг нь билээ.

¹ МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, доктор.

² “Монгол хөгжим судлалын дээж бичиг” УБ., 2008, 106

Монгол ардын түргэн хэллэг, жороо үгнүүдийг хөөмэйн сургуулилтын зайлшгүй хийгддэг дасгал бөгөөд энэ нь хэлийг уян хатан болгох эгшиг авиаг зөв эгшиглүүлэхэд чухал үүрэгтэй үндсэн дэг сургуулилт юм. Энэ утгаараа түргэн хэллэг, жороо үг нь хөөмэйн хэл хэллэгт чухал үүрэг гүйцэтгэнэ.

3. Хөөмэй исгэрээтэй холбогдох нь

Хөөмэйлэх нь дуулах үйл явц дээгүүр багалзуурын шахалтын зохистой үйл ажиллагаа бөгөөд тэр дундаа хүний өгүүлэхүйн эрхтэнээр үйлдэгдэх нэгэн хэлбэр болох исгэрээг оролцуулах нарийн үйлдэл оролцуулдагаараа онцлог юм.

Исгэрээ нь амьсгааны нарийн зохицуулалт шаардагддаггүй хэдий ч өгүүлэхүйн эрхтний нарийн зохицуулалтаар уруул, шүд, тагнайн оронд эгшиг авиаг үүсгэдгээрээ хөөмэйн исгэрээгээс ондоо юм. Өөрөөр хэлбэл төвөнхөд исгэрэг үүсгэдэггүй юм. Харин хөөмэй нь амьсгааны нарийн зохицуулалтаар төвөнхөд авиа, цуурай үүсгэн хөөмэйн эрхтэнд дуун хүрд үүсгэн өгүүлэхүйн эрхтнүүдийн оролцоогоор исгэрэг гаргаж зохицуулдагаараа онцлогтой.

Ийнхүү монголчуудын исгэрэх урлаг төдийгүй өгүүлэх эрхтний эрдэм урлагийн төгс чанар улам хөгжин дэвжсээр хөөмэйлэх урлагийг шинэ шатанд хөгжүүлжээ гэх бүрэн үндэстэй.

4. Хөөмэй дуулах урлагтай холбогдох нь

Монгол уртын дууг олон төрөл ангилалд хамруулан үздэг бөгөөд монголд айзам, бэсрэг, суман (жирийн) уртын дуу гэж ангилан хуваадаг бол өвөрмонголд айзам уртын дуу гэж байхгүй цуурын (цоорын) дуу (хөөмэй) хэмээн нэгэн ангилалд хамааруулан адил бус төрөл зүйлд хувааж задлан шинжилсэн нь бий. Үүнээс ажвал найрт дуулагдах уртын дуунд монголд цуурын дуу гэж байхгүй бол өвөрмонголд цуурын дуу гэж найрын ая эгшиглэгээнд хөөмэй төст эгшиг авиа, бахлуурын дууг нэмж дуулах ёс өвөрлөгчид дунд хадгалагдан үлдсэн нь сонирхолтой.

Энд уртын дууны аяыг хоолойн цуур буюу хөөмэйн хархираа төст эгшгээр баяжуулдаг нэгэн төрөл бий. Өвөрмонголд найрт уртын дуу дуулахдаа тунгалаг хоолойгоор ая барьж эхлэхэд хөөмэйн хархираа төст бахлуурын эгшиг аялгуугаар нэг өнгө дээр эгшиг нэмж түрж хавсарч дуулахуйд түүнийг цуурын дуу гэж нэрлэдэг байна. Өөрөөр хэлбэл цуурын дуу гэдэг нь хөөмэйн хархираа төст суурь өтгөн өнгөн дээр уртын дууны нэгдмэл дуулах ойлголтыг илтгэдэг. Гоцлон дуулагч нэг хүн үндсэн аялгууг цээл хоолойгоор аялахад цуурчин буюу хөөмэйч аргил буюу хархираагаар доор нүсэр бүдүүн хоолойгоор ая барьж хүнгэнүүлэн хамжихад дараа нь бусад түрлэгчид олон хоолойгоор түрж дуулдаг ёсон байна.

Уртын дууг ийнхүү хөөмэйн эгшиг авиагаар баяжуулан монголдуул ахуйн урлагийн нэг төрөл болгон хөгжүүлж төр ёсны дуу, найрын дууг агуулга хэлбэрийг нь нэг буюу хэдэн цуурчин, гол дуулаачыг даган олон хоолойгоор хавсран ая аялгууны харьцааг барин дуулах хэлбэр бөгөөд монгол үндэстний эртний дууг илтгэж буй уламжлалт найрын дууны хэлбэрийг хадгалж үлджээ.

5. Хөөмэй хөгжмийн зэмсэгтэй холбогдох нь

Хөөмэй хөгжих явцдаа тууль хайлахад нумт болон товшуур хөгжимтэй, бөө мөргөлд аман хууртай хамсран хэрэглэгдэж ирсэн хэдий ч цуур хөгжимтэй нарийн шүтэлцээтэй холбогддог.

Цуурыг исгэрүүлэн татахад гарч буй үндсэн эгшиг нь аялгууг бүтээх бөгөөд өгүүлэхийн эрхтний оролцоо ба хэвлийн булчингийн шахалтаар гарч буй хөөмэйн хархираа төст авиа буюу доод суурь эгшиг нь зайтай ойрын үсрэлтээр үндсэн эгшгээ даган татагдах замаар хөдлөн аялгууг бүтээдгээрээ онцлогтой. Суурь эгшиг нь аялгууг бүтээхэд төдийлөн холбогдолгүй мэт боловч тухайн ая, аялгууны дүрийг тодотгох хийгээд цуурын өвөрмөц тембрийг бүрдүүлэхэд онц ач холбогдолтой.

Тэгэхээр цуур татаж сурах гэдэг нь эхлээд тагнайн исгэрээ сайн исгэрдэг, дараа нь хөөмэйн хархираа сайн эзэмшсэн хүн сайн цуурчин болох бөгөөд энэ нь өгүүлэхүйн эрхтний өндөр чадвар шаардсан билиг авьяас хөдөлмөрийг бий болгодог ороо онцлог юм.

Монгол цуураар цуурдах өвөрмөц онцлог нь цуурч цуурыг эгшиглүүлэхдээ амгай буюу үлээх нарийн үзүүрийг шүдээр зууж үлээхийн сацуу хөөмэй төст дэвсгэр өнгөтэй хамтатган хос өнгө гаргагдгаараа онцлог юм.

6. Хөөмэй шашны зан үйлтэй холбогдох нь

Бөөгийн тамлага дуудлагад Монголчуудын эртнээс уламжилж ирсэн уламжлалт аман зохиолын төрлүүдийг өөрөө багтаан домог, яруу хэл хэллэг харилцан шүтэлцээтэйгээр оршиж ирсэн төдийгүй хөгжмийн айзмийн хэм хэмнэл, ая аялага, бүжиглэлийн үйл хөдөлгөөн үлэмжхэн орж урлагийн хэд хэдэн төрлийг өөртөө багтаасан байдаг.

Мөн зан үйлдээ зориулалтын хуяг өмсгөлөөс гадна хэнгэрэг, хэнгэрэгийн цохиур, аман хуур зэрэг хөгжмийн зэмсэг тоног, элдэв амьтны авиа эгшгийг чимээлэн бөөлдөг ёстой. Ингэхдээ хөөмэйн шахалт, хархираа зэрэг эгшиг авиаг аялгуулан хийгалж, гийгэлж, хуугайлж, гуугалж, гүүгэлж онгоддоо хүч оруулан аялгуулдаг ажээ. Энэ нь нутаг нутагт бага зэрэг ялгаатай ч ерөнхий бөөгийн шашинд нийтлэг байдаг. Бөөгийн шашны тэнгэр, газар, галын тахилгуудад хоолойн шахалт, хархираа хөөмэйн элементүүд нийтлэг байх

бөгөөд зарим онгодоос хамааран дуу авиа, хэл ярианд өөрчлөлт орох явдал байдаг. Тухайлбал: Авгалдайн онгодыг оруулахдаа авгалдайн дуудлагын ерийн айзам хэмнэл ая дангаар дуудах бөгөөд онгодыг ирүүлэх үес далайн давалгаа долгион хүүгээний чимээ бүхий шахалттай хархираа хөөмэйн аяс оруулан бөөлдөг. Мөн маш эртний бөө, удгадтай харьцах явцад амьсгааг цааш татсан байдалтай баргил хоолойгоор (хархираатай шахалттай маягтай)³ аяархан хэлэгддэг ч зүйл бий.

Энэ мэтээр зөвхөн бөөд төдийгүй буддын шашны номын уншлагад ч “умзад” хоолойгоор гэх хөөмэйн хархирааны ая аялгуу уламжилж ирсэн байх бөгөөд сонирхолтой нь тэрхүү ая аялгууг нь тэмдэглэсэн тэмдэглэгээтэйгээ бидэнд уламжилж ирсэн нь нэн сонирхол татаж байна. Хөөмэйн авиа эгшиглэгээ сүм хийдийн ном уншлагад лам нар номоо нэг хэмнэлд оруулан дуудах, сүсэгтэн олонд номын утгыг тодотгох үүднээс тухайн хурлыг тэргүүлэн удирдагч шахмал бүдүүн хоолойгоор номыг аялгуулан зэдлүүлэхэд бусад нь дагалдах маягтай гоншилгон дууддаг уламжлал бий. Энэхүү бурхны шашны номыг аргил хоолойгоор гоцлон эгшиглүүлэхийг унзад гэх бөгөөд энэ нь хөөмэйтөст авиан нэгэн хэлбэр юм.

Дээрхи урлаг соёлын зарим зүйлстэй хөөмэй хам шинжит байдлаар үүсч хөгжих явцдаа өнөөдөр мэргэжлийн түвшинд гэх буюу бие даасан урлагийн нэгэн төрөл болж уламжлал болон системчилсэн сургалтанд шилжин гүнзгийрч хамрах хүрээ нь ч өргөжиж байна. Тиймээс хөөмэйн сургалт, судлагаа, хөгжлийн бодлого чиг, хандлагыг цогц байдлаар авч үзэх нь өнөөдөрийн хөөмэйн урлагийн тулгамдсан асуудал болох байх гэж бодож байна.

1. Даяаршлын эринд Монголчуудынурлаг соёлыг хэрхэн авч үлдэх, язгуур шинж чанарыг нь хэвээр хадгалах асуудал чухал болсон өнөө үед хөөмэйн ардын язгуур шинж чанарыг хадгалах асуудал, мөн үүний зэрэгцээгээр түүнийг дэлхийн өнөөгийн соёл урлагийн хөгжилтэй хэрхэн хослуулах вэ гэдэг асуудал бидний өмнө тулгарч байна.

2. Орчин үед шинжлэх ухааны салбар өндөр хурдацтай хөгжиж, үндсэн суурь шинжлэх ухаанууд бусад салбар шинжлэх ухаануудтай хамтран харьцуулсан судлагаагаар хүрээгээ тэлж шинжлэх ухааны судлагааг өргөжүүлэн хөгжүүлж байна. Энэ нь тухайн салбар шинжлэх ухаануудад хөгжил дэвшлийг бий болгодог. Гэтэл хөөмэйн судлагааг аль ч шинжлэх ухааны салбартай холбон гүнзгийрүүлэн судлах асуудал хоцрогдонгуй байгаа нь ажиглагдаж байна. Хөөмэйн урлагийг хөгжмийн урлаг, түүхийн шинжлэх ухаан, хэлшинжлэлийн шинжлэх ухаан, биологийн шинжлэх ухаан, анагаахын шинжлэх ухаан төдийгүй газарзүй, хүн судлал, хүмүүнлэг, угсаатан судлал зэрэг олон салбаруудтай ч хамтатган судлах асуудал шаардагдсаар байна.

3. Хөөмэйлэх арга ажиллагаа, түүнийг нийтэд таниулах сургах үйл ажиллагаа зөвхөн мэргэжлийн түвшинд бус нийтэд зориулагдсан байх шаардлагатай байна. Тиймээс сурах бичиг, гарын авлага, баримтат өв, кино хийх, үүнд яамны бодлоготой уялдаад сургалт, судлагаа, сурталчилгааны байгууллагатай хамтран нэгдэж ажиллах нь хөөмэйн урлагаар дамжуулан залуу үед үндэсний бахархалыг төлөвшүүлэх, гадаадад монгол урлагийг сурталчлах, сургалтанд ашиглах зэрэг их үйлд их ахиц гарах боломжтой.

Хөөмэй монгол угсаатны язгуур их урлаг мөний хувьд, дэлхийн олон үндэстэн угсаатны анхаарал сонирхолыг татан сонгодог урлагийн түвшинд хүрэх ирээдүй бүхий, цаашид ч хүн төрөлхтөний урлагийн өвөрмөц урлагийн нэг хэлбэр хэвээр хадгалагдан, улам цэцэглэн хөгжих ёстой их урлаг билээ.

Resume

The Mongolian throat singing (höömei) is a separate genre of the Art which claims the high capacity of the vocal organ. That means it is the man-musical instrument, which is a wonderful phenomena or creation of the Mongol people.

The höömei is in association with not only the musical art and phonetics but also the religious rituals, apart from the traditional oral literature like epics and tongue twitters, etc. In this way, it has been developing as a special genre of the art.

³ Эрдэмтэн С. Дулам: “Говь-Алтайн уугуул Батгэрэл удганы бөөлж онгод орох явцад залуу эмэгтэй байж бүдэг аргил хоолойгоор хэлж байхыг нь үзсэн. Энэ нь эртний бөө зайрангууд орж ирэхдээ ийм хоолойгоор дуугардаг юм билээ. Тэр үед 800 гаруй жилийн өмнө байсан Гүр зайран орж ирсэн нь ийнхүү дуу авиа нь сонин янз бол юм билээ” гэсэн билээ. /2009 оны 3. 19, Л.Х/